Εμμανουήλ Βουτυράς: Η Εισαγωγή του Αλφάβητου

Από το «Ιστορία της Ελληνικής Γλώσσας, από τις Αρχές έως την ύστερη αρχαιότητα» επιστημονική επιμέλεια Α.-Φ. Χρηστίδης. εκδ. Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών [Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη], 2007. Το κείμενο στο βιβλίο απ όπου επιλέξαμε αποσπάσματα, συνοδεύεται από υποσημειώσεις, εικόνες και χάρτες.

Η υιοθέτηση της αλφαβητικής γραφής είναι μία από τις σημαντικότερες καινοτομίες του αρχαίου ελληνικού πολιτισμού. Ωστόσο το αλφάβητο δεν το ανακάλυψαν εξαρχής οι Έλληνες: τα ονόματα και η μορφή των γραμμάτων καθώς και η αριστερόστροφη γραφή των πρώτων αλφαβητικών επιγραφών, δεν αφήνουν καμία αμφιβολία ότι το ελληνικό αλφάβητο συνδέεται στενά με τις βορειοσημιτικές γραφές του τέλους της 2ης και των αρχών της 1ης χιλιετίας π.Χ., στις οποίες αναφερόμαστε συνήθως (ακολουθώντας τους αρχαίους) με το γενικό όνομα *φοινικική γραφή.*

Οι Έλληνες της αρχαϊκής και της κλασικής εποχής διατηρούσαν την ανάμνηση ότι οι πρόγονοί τους είχαν παραλάβει το αλφάβητο από τους Φοίνικες, στους οποίους άλλωστε ορισμένοι απέδιδαν την ανακάλυψη της γραφής (Κριτίας Β 2.9). Η παράδοση αυτή έχει επομένως ιστορικό πυρήνα – αντίθετα με τους μύθους που αναφέρουν ως εφευρέτες των γραμμάτων τον Προμηθέα ή τον Παλαμήδη. Ο Ηρόδοτος (5.58) συνδέει την εισαγωγή της αλφαβητικής γραφής στην Ελλάδα με την έλευση του μυθικού βασιλιά Κάδμου από τη Φοινίκη και μας δίνει την πληροφορία ότι τα γράμματα των παλαιότερων ελληνικών αλφαβήτων ονομάζονταν *φοινικήια,* επειδή οι Έλληνες (και ειδικότερα οι Ίωνες) τα είχαν διδαχθεί από τους Φοίνικες.

Ονομασίες που δηλώνουν τη φοινικική προέλευση του ελληνικού αλφαβήτου μάς είναι γνωστές και από δύο άλλες πηγές:

1) Σε μια επιγραφή των μέσων του 5ου αιώνα π.Χ. από την Τέω τα ελληνικά γράμματα αποκαλούνται *φοινικήια,* ενώ χρησιμοποιείται επίσης το ρήμα *φοινικογραφέω* (Herrmann 1981, 11-12).

2) Ένα υστεροαρχαϊκό ψήφισμα από την Κρήτη μας πληροφορεί για την ύπαρξη, σε μια (άγνωστη δυστυχώς) πόλη, ενός αξιωματούχου που λεγόταν *ποινικαστάς* (δηλ. *φοινικαστάς,* αφού το κρητικό αλφάβητο δεν διαθέτει ξεχωριστό σύμβολο, το Φ, για το άηχο δασύ ph. Στη θέση αυτή διορίζεται κάποιος Σπενσίθιος και από την περιγραφή των καθηκόντων του προκύπτει ότι ήταν γραμματέας και αρχειοφύλακας, είχε δηλαδή την ευθύνη για τη σύνταξη και τη φύλαξη των επίσημων εγγράφων της πόλης (Jeffery & Morpurgo Davies 1970· van Effenterre 1973).

Αν και δεν είναι δυνατόν να αποκλειστεί εντελώς μια διαφορετική ετυμολογία των όρων που αναφέραμε (από το *φοινικούν* 'κόκκινο', χρώμα που χρησιμοποιούνταν στα γράμματα των επιγραφών), ο συνδυασμός των μαρτυριών καθιστά τη σύνδεση των *φοινικηΐων γραμμάτων* με τους Φοίνικες σχεδόν αναπόφευκτη.

Ο χρόνος εισαγωγής της αλφαβητικής γραφής στην Ελλάδα είναι δύσκολο να προσδιοριστεί με ακρίβεια . Σύμφωνα με τις υπάρχουσες ενδείξεις, το σημαντικό αυτό γεγονός πρέπει να συνέβη στο τέλος του 9ου ή στο πρώτο μισό του 8ου αιώνα π.Χ. Με τον τρόπο αυτό επιβεβαιώνεται έμμεσα η παραδοσιακή χρονολόγηση της πρώτης Ολυμπιάδας (στην πραγματικότητα της πρώτης καταγραφής νικητή των Ολυμπιακών Αγώνων) το 776 π.Χ., που είναι η πρώτη σταθερή χρονολογία της αρχαίας ελληνικής ιστορίας.

Τα παλαιότερα γνωστά ελληνικά κείμενα σε αλφαβητική γραφή ανήκουν στο τρίτο τέταρτο του 8ου αιώνα. Μελετητές των σημιτικών γραφών πρότειναν μια πολύ πρωιμότερη χρονολόγηση για την παραλαβή του αλφαβήτου από τους Έλληνες, με το επιχείρημα ότι η μορφή ορισμένων γραμμάτων των παλαιότερων ελληνικών επιγραφών απαντά σε βορειοσημιτικές γραφές του 11ου αιώνα π.Χ. ή και παλαιότερες. Εκτός από τις άλλες αδυναμίες της η άποψη αυτή προσκρούει και στην απουσία οποιασδήποτε

ένδειξης για τη χρήση αλφαβητικής γραφής στην Ελλάδα πριν από τον 8ο αιώνα π.Χ. (για τη σχετική συζήτηση βλ. Heubeck 1979).

[…]

Οι Έλληνες δεν παρέλαβαν αυτούσια καμία από τις γνωστές βορειοσημιτικές γραφές, αλλά εισήγαγαν στο αλφάβητό τους τροποποιήσεις που καθιστούσαν ευχερέστερη την καταγραφή της δικής τους γλώσσας. Αυτός είναι ένας επιπρόσθετος λόγος που εμποδίζει να ταυτίσουμε με βεβαιότητα τη συγκεκριμένη γραφή που υπήρξε το άμεσο πρότυπο του ελληνικού αλφαβήτου. **Η σημαντικότερη αλλαγή ήταν η εισαγωγή των φωνηέντων, χωρίς τα οποία θα ήταν εξαιρετικά δυσχερής (ίσως και αδύνατη) η γραπτή απόδοση της ελληνικής γλώσσας με τρόπο κατανοητό**: Σε αντίθεση με τις σημιτικές γλώσσες, η ελληνική (ως ινδοευρωπαϊκή γλώσσα) δεν είναι δυνατόν να καταγραφεί ικανοποιητικά χωρίς τη δήλωση των φωνηέντων εξαιτίας του κλιτικού της συστήματος και των μεταβολών στις οποίες υπόκεινται τα θεματικά φωνήεντα (Thomas 1992,55). Έχει σημασία να θυμηθούμε ότι τα φωνήεντα δηλώνονται και στις συλλαβογραφικές ελληνικές γραφές, δηλαδή στη γραμμική Β και στο κυπριακό συλλαβάριο.

[…]

Η προσαρμογή του «φοινικικού» αλφαβήτου στις ανάγκες της ελληνικής γλώσσας πρέπει να έγινε από κάποιον ή κάποιους που μιλούσαν και τις δύο γλώσσες. Δεν αποκλείεται, επομένως, η παραλαβή και η προσαρμογή του «φοινικικού» αλφαβήτου να έγινε στις ακτές της Συρίας και της Φοινίκης, όπου (όπως έδειξαν οι ανασκαφές της Al Mina, κοντά στις εκβολές του Ορόντη) υπήρχαν εγκαταστάσεις Ελλήνων κατά τον 9ο και τον 8ο αιώνα π.Χ. Είναι όμως εξίσου πιθανόν ο τόπος παραλαβής να βρίσκεται στην περιοχή του Αιγαίου, όπου μαρτυρείται η παρουσία Φοινίκων κατά την ίδια περίοδο και έχουν βρεθεί σε ανασκαφές αντικείμενα με σημιτικές επιγραφές (π.χ. στην Κρήτη, στη Σάμο και στην Ερέτρια).

Πρόσφατα το ενδιαφέρον των μελετητών έχει στραφεί προς την

Εύβοια(Powell 1991· Marek 1993) – κυρίως εξαιτίας των σημαντικών ευρημάτων του 8ου αιώνα από το Λευκαντί και την Ερέτρια, που επιβεβαιώνουν τις μαρτυρίες για την εμπορική δραστηριότητα και τον αποικισμό των Ευβοέων (κυρίως των Χαλκιδέων) κατά την πρώιμη αυτή εποχή και υπογραμμίζουν τις σχέσεις τους με άλλους μεσογειακούς λαούς, ανάμεσά τους και με τους Φοίνικες.

[…]

Οι παλαιότερες αλφαβητικές επιγραφές είναι αριστερόστροφες, ακολουθούν δηλαδή τα σημιτικά τους πρότυπα. Ήδη όμως από τις αρχές του 7ου αιώνα οι Έλληνες άρχισαν να γράφουν προς τα δεξιά, αλλά και παλινδρομικά, αλλάζοντας δηλαδή φορά όταν έφθαναν στο τέλος ενός στίχου. Ο τελευταίος αυτός τρόπος γραφής –που ονομάζεται *βουστροφηδόν* επειδή θυμίζει την πορεία των βοδιών που οργώνουν ένα χωράφι–, εγκαταλείφθηκε στο τέλος της αρχαϊκής εποχής. Δεν πρέπει πάντως να ξεχνούμε ότι η ανάγνωση ήταν στην αρχαιότητα δυσκολότερη από ό,τι σήμερα, καθώς έλειπαν βοηθήματα όπως ο χωρισμός των λέξεων και τα σημεία της στίξης (Thomas 1992, 92-93).

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει το πρόβλημα της χρήσης της αλφαβητικής γραφής στην Ελλάδα κατά την περίοδο αμέσως μετά την υιοθέτησή της. Τα παλαιότερα κείμενα που μας σώζονται είναι επιγραφές χαραγμένες σε αγγεία ή σε όστρακα του δεύτερου μισού του 8ου αιώνα π.Χ. Δύο από αυτές **είναι έμμετρες και περιέχουν δακτυλικούς εξάμετρους στίχους σε γλώσσα που θυμίζει έντονα τα ομηρικά έπη:** Η πρώτη είναι γραμμένη σε μια οινοχόη που βρέθηκε στο νεκροταφείο της αρχαίας Αθήνας, τον Κεραμεικό, και ταυτίζει το αγγείο ως έπαθλο σε διαγωνισμό χορού. Η δεύτερη ήταν χαραγμένη σε έναν υστερογεωμετρικό σκύφο που ήταν επίσης κτέρισμα (στον τάφο ενός αγοριού 12-14 ετών) στο νεκροταφείο των Πιθηκουσών (στο σημερινό νησί Ischia), μιας ευβοϊκής αποικίας στον κόλπο της Νεάπολης**. Το κείμενο μνημονεύει στην αρχή ένα μυθικό αντικείμενο γνωστό από την επική παράδοση *(Ιλιάς* Λ 632-637),** το ποτήρι του Νέστορος, και συνεχίζει με δύο δακτυλικούς εξάμετρους στίχους που

αναφέρονται στο ποτήρι στο οποίο είναι γραμμένοι και λένε ότι όποιος πιει από αυτό θα δοκιμάσει τον έρωτα που εμπνέει η Αφροδίτη. Η ποιητική αυτή διατύπωση μπορεί να ερμηνευθεί είτε ως συμποτικό σκώμμα (δηλαδή ως αστείο από αυτά που συνήθιζαν να κάνουν στη διάρκεια των συμποσίων) είτε ως ερωτική επωδή.

Τα παραδείγματα που αναφέραμε δείχνουν ότι **η αλφαβητική γραφή χρησιμοποιήθηκε από πολύ νωρίς για την καταγραφή του ποιητικού λόγου**. Αν και από τα γραπτά μνημεία παλαιότερων πολιτισμών δεν λείπουν τα ποιητικά κείμενα, η χρήση της ελληνικής γραφής ήδη από την αρχή για την αποτύπωση μικρών ποιημάτων γραμμένων στη γλώσσα του έπους και σε δακτυλικούς εξάμετρους στίχους που αναφέρονται σε περιστατικά της καθημερινής ζωής, είναι ένα νέο στοιχείο που διαφοροποιεί τον ελληνικό πολιτισμό από τους πολιτισμούς της ανατολικής Μεσογείου και της Μεσοποταμίας. Ωστόσο, η διαπίστωση αυτή δεν αρκεί για να στηρίξει τη γοητευτική θεωρία, που επανήλθε πρόσφατα στο προσκήνιο (Powell 1991), ότι κύριος σκοπός της υιοθέτησης της αλφαβητικής γραφής από τους Έλληνες ήταν η καταγραφή σημαντικών ποιημάτων, συγκεκριμένα των ομηρικών επών. Η θεωρία αυτή στηρίζεται στην αναπόδεικτη παραδοχή ότι τα ομηρικά έπη είναι τα παλαιότερα ελληνικά κείμενα (βλ. και Γ.4)· Ωστόσο, παρά την ευρύτατα διαδεδομένη άποψη ότι τουλάχιστον η *Ιλιάδα* χρονολογείται στον 8ο αιώνα π.Χ., υπάρχουν σοβαρές ενδείξεις ότι το ποίημα, με τη μορφή που μας σώζεται, συντέθηκε γύρω στα μέσα του 7ου αιώνα ή και λίγο αργότερα (Taplin 1992· West 1995). Προς την ίδια κατεύθυνση οδηγούν και τα συμπεράσματα που προκύπτουν από τη μελέτη της ορθογραφίας των ομηρικών επών (Erbse 1994). Ξέρουμε ότι **τα ομηρικά κείμενα που κυκλοφορούσαν στην κλασική εποχή ήταν γραμμένα στο ιωνικό αλφάβητο**. Η μεγάλη τους διάδοση και το γεγονός ότι αποτελούσαν τη βάση της σχολικής εκπαίδευσης ήταν άλλωστε, όπως φαίνεται, ο κυριότερος λόγος για την τελική επικράτηση του ιωνικού αλφαβήτου (Goold 1960). Είναι πολύ πιθανό ότι τα ομηρικά έπη είχαν γραφεί από την αρχή στο αλφάβητο αυτό και στη συνέχεια υπέστησαν περιορισμένες μόνο ορθογραφικές προσαρμογές (Wilamowitz –Moellendorff 1884). Οπωσδήποτε δεν υπάρχει καμία ένδειξη για μια συστηματική

μεταγραφή των ομηρικών επών από ένα παλαιότερο αλφάβητο στο ιωνικό. Πρέπει επομένως να δεχθούμε ότι η καταγραφή τους έγινε όταν είχε πλέον οριστικοποιηθεί η μορφή του ιωνικού αλφαβήτου (περιλαμβανομένης της χρήσης του Η και του Ω), πιθανότατα τον 7ο αιώνα π.Χ.

Καταλήγοντας, πρέπει να επισημάνουμε ότι δεν είναι εύκολο να προσδιορίσουμε με ασφάλεια τους λόγους που οδήγησαν τους Έλληνες, τέσσερις περίπου αιώνες μετά την εγκατάλειψη της συλλαβικής γραμμικής Β (πιθανότατα γύρω στο 800 π.Χ. ή λίγο αργότερα), στη δημιουργία ενός νέου αλφαβήτου με βάση τη «φοινικική» (δηλαδή κάποια βορειοσημιτική) γραφή. Δύσκολο είναι επίσης να αποτιμηθεί η οπωσδήποτε σημαντική συμβολή των Φοινίκων στη διαδικασία αυτή (Burkert 1984). Οι υπάρχουσες μαρτυρίες πιστοποιούν ότι οι χρήσεις της ελληνικής γραφής ήταν από την αρχή πολλαπλές: δήλωση κτήσης ενός αντικειμένου, τήρηση λογαριασμών και αρχείων, ανταλλαγή μηνυμάτων, καταγραφή διαφόρων ειδών κειμένων, συχνά ποιητικών. Ήδη από τις αρχές του 7ου αιώνα π.Χ. συναντούμε μνημειακές επιγραφές διαφόρων ειδών. Θα πρέπει να σημειώσουμε ότι **τα κείμενα αυτά γράφονταν για να εκφωνούνται. Η σύνδεση της αλφαβητικής γραφής με τον προφορικό λόγο παρέμεινε επομένως στενή** (βλ. και Β.8.2)**. Δεν είναι τυχαίο ότι οι αρχαίοι διάβαζαν σχεδόν πάντοτε φωναχτά** (Thomas 1992, 63-64). Οφείλουμε όμως να υπογραμμίσουμε ότι η πολύπλευρη χρησιμοποίηση της γραφής από τους αρχαίους Έλληνες στον δημόσιο και τον ιδιωτικό βίο, ιδιαίτερα από το τέλος της αρχαϊκής εποχής και έπειτα, είναι μία από τις πιο σημαντικές ιδιαιτερότητες του πολιτισμού τους.